

ÖZBEKÇEDE DOLAYLILIK KATEGORİSİ

Indirectivity in Uzbek

Gülşah TUĞLACI*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 175-192

Öz: Bu çalışmanın amacı, Özbekçedeki dolaylılık işaretleyicilerini tespit etmek, bu işaretleyicilerin işlevlerini ve kullanıldığı bağlamları incelemektir. Kanıtsallık kategorisinin Türk lehçelerindeki biçimi dolaylılık çerçevesinde şekillenmektedir. Dolaylılık, bilginin hangi dolaylı yollarla elde edildiği üzerinde duran dil bilimsel bir inceleme alanı; kanıtsallık kategorisinin bir alt koludur. Çalışmanın sonuçları Özbekçenin en kapsamlı dolaylılık envanterine sahip Türk lehçelerinden biri olduğunu desteklemektedir. Özbekçede dolaylılık anlamı basit ve analitik çekim ekleriyle işaretlenir ya da sözlüksel unsurlarla sezdirilir. İşaretleyiciler kendi arasında işlevsel dağılım göstermektedir. Çalışmada, {ekan} işaretleyicisinin işlevleriyle ilgili tespitler dikkat çekicidir. İncelemenin örneklem alanını Cengiz Aytmatov'un Özbekçeye aktarılan dört eseri oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kanıtsallık, dolaylılık, Özbekçe.

Abstract: The aim of this study is to determine functions of indirectivity markers and contexts used in these markers in Uzbek. Evidential category takes form within the framework of indirectivity in Turkic dialects. Indirectivity is a linguistic field which emphasizes in what indirect ways information is obtained, a subbranch of evidential category. The results of this study support that Uzbek is one of the Turkic dialects with the most comprehensive indirectivity inventory. In Uzbek, the meaning of indirectness is marked with simple and analytical inflexional suffixes or it is perceived by lexical elements. The markers show functional distribution among themselves. In the study, the determinations about the functions of {ekan} marker are remarkable. The sampling area of this study consists of the four works of Cengiz Aytmatov translated to Uzbek.

Keywords: Evidentiality, indirectivity, Uzbek.

Giriş

Dolaylılık (indirectivity) bilginin hangi dolaylı yollarla elde edildiği üzerinde duran dil bilimsel bir inceleme alanı; kanıtsallık kategorisinin bir alt koludur. Bu sebeple dolaylılığın ayrıntılarına inmeden önce genel olarak kanıtsallık kategorisi üzerinde durulması faydalı olacaktır. Kanıtsallık (evidentiality) kategorisi, söylemde ifade edilen bilginin nereden, hangi yollarla elde edildiğiyle ilgilenir. Kanıtsallığı işaretleyen dil bilimsel araçlar, konuşurun ifade ettiği bilginin kaynağına gönderim yapar. Kanıtsallık için ayrıca *delile dayalılık* (Kılıç 2004), *delile dayalı kiplik* (Yazıcı Ersoy 2014: 92), *evidensiyel* (Demir 2012) gibi terimler de kullanılır. Yabancı literatürde

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. gulsah.tuglaci@hbv.edu.tr; ORCID: 0000-0003-1590-1664. Gönderim Tarihi: 06.05.2019/ Kabul Tarihi: 21.01.2020

ise genel olarak *evidentiality* terimi kabul görmektedir (evidensiyeli karşılayan diğer terimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet 2012: 69).

Kanıtsallık kategorisi, bazı araştırmacılar tarafından kiplik (modality) konusu kapsamında, bilgi kipliğiyle (epistemik kiplik) ilişkili ya da ondan ayrı bir kiplik alt başlığı olarak incelenmiştir (bk. Ruhi vd. 1997: 105; van der Auwera vd. 1998: 84; Palmer 2001: 22; Johanson 2003: 273; Kılıç 2004: 1; Kerimoğlu 2011: 137; Yazıcı Ersoy 2014: 93; Hirik 2019: 161). Rentzsch (2015: 224), dünya dillerinde pragmatik yorumlanabilirlik açısından bilgisellik ve kanıtsallık arasındaki örtüşmelerin sık sık gözlemlendiğini bildirir. Bilgisel değerlerin sıklıkla bir kanıtla ya da kaynağa dayandığını, dolayısıyla bilgisel öğelerin kanıtsallık okumalarına yol açabileceğini; öte yandan dolaylı bilginin çoğunlukla doğrudan bilgiden daha az güvenilir olarak düşünüldüğünü, bunun bir sonucu olarak kanıtsallığın bazı tiplerinin de bilgisel okumalara zemin hazırlayabileceğini ifade eder. Üzüm (bk. 2017: 5; 2019: 91), kanıtsallığın bilgi kipliğiyle ilişkili ya da ondan bağımsız olarak ele alınmasındaki karışıklığın nedenini kanıtsallık işaretleyicisinin bazı durumlarda kanıtsallıktan ziyade bilgisel yorumlamaya izin veriyor olmasıyla açıklamakla birlikte kanıtsallığı bilgi kipliğinden ayrı bir kategori olarak değerlendirir¹. Kanıtsallık, önceleri bilgi kipliğinin alt alanı olarak değerlendirilmişse de son dönemlerde yaygın olarak kabul gören görüş kanıtsallığın zaman, görünüş, kiplik gibi ayrı ve onlardan bağımsız bir dil bilim kategorisi olduğudur (Aslan Demir 2013: 409).

Kanıtsallık kategorisi tabanındaki zıtlık, konuşur tarafından ifade edilen bilgiye ulaşma yollarına dayanır. Bu doğrultuda, genellikle bilginin *doğrudan* ve *dolaylı* olarak iki şekilde elde edilmesi üzerinde durulur (ayrıntılar için bk. Plungian 2010: 28-29). Bilgi, doğrudan elde edildiğinde gerçekleşme sürecine tanık olma durumu söz konudur. Dolaylı yoldan elde edildiğinde ise olayın oluş anı, yani süreci değil; sonuçları, izleri, etkileri gözlemlenir. Bu noktada kanıtsallık kategorisinin görünüş kategorisiyle ilişkisinden de söz edilebilir. Johanson bu ilişkiyi Türkçe örneğinde şu şekilde açıklar:

Türkiye Türkçesi miş'in bağlamdan kaynaklanan kiplik anlamlarının köklerinde çok açıktır ki görünüşsel bir nitelik yatmaktadır. Tek bir anlamsal nitelik miş'in bütün kullanımlarında uygun bir parça olarak ortaya çıkar: Sınır sonrasılık [Postterminalität]. Bir eylemin önemli sınırı aşıldıktan sonra gözlenmesi dolaylı olur: Dikkat bir noktaya yönelmiştir ki orada eylem öbeğinin 'kritik' zaman sınırı zaten aşılmıştır (2016: 234).

Burada önemli/kritik zaman sınırı ile kastedilen, ulaşıldığında eylemin gerçekleştiğinden söz edilebilen sınırdır (ayrıntılı bilgi için bk. Johanson 2016; Aydemir 2010; Aslan Demir 2016). Buradan hareketle dolaylılığın temelinde görünüşsel değerlerin de yattığı, konuşurun bakış açısının olay ya da durumun gerçekleşme noktasından sonrasına yöneldiği söylenebilir.

Diller, kanıtsallığın bir kategori olarak gelişmişliği, kanıtsallığı kaç şekilde işaretledikleri ve işaretleyicilerin yapısı konusunda çeşitlenirler. Dillerin bir kısmında kanıtsallık, bağımsız bir kategori olarak yer edinirken bir kısmında yeterince gelişmemiş

¹ Bilgi kipliğiyle kanıtsallığın yakınlığı ve ayrıtı özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. de Haan 1999; Cornillie 2009; Üzüm 2019: 97-107.

ve ayrı bir kategori şeklinde yer bulamamıştır. Örneğin büyük Avrupa dillerinde bu tür bir kategori olmadığı için konu, mevcut modal ve zaman kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır (Demir 2012: 97). Bilginin kaynağının işaretlenmesi açısından kanıtsallık sistemleri Aikhenvald (2003: 3) tarafından *bilginin kaynağını, kanıt türünü açıkça belirtmeden işaretleyenler ve kanıt türünü açıkça belirterek işaretleyenler* olmak üzere iki şekilde ele alınır. İşaretleyicilerin kullanımı noktasında bazı dillerde kanıtsallığın işaretlenmesi zorunlu iken bazı diller için bu işaretleyiciler seçimlidir. Örneğin kanıtsallık işaretleyicileri Türk dillerinin gramerinde sağlam bir şekilde bulunurken İngilizce gibi dillerde seçimli, diğer bir deyişle isteğe bağlıdır (Johanson 2000: 61). İşaretleyicilerin yapısı açısından bakıldığında ise bazı dillerde bu kategori gramatikalleşmişken bazılarında gramatikalleşmemiş bağımsız yapılarla karşılanıyor olabilir. Örneğin İngilizce ve Fransızca, fiil sistemlerinde gramatikalleşmiş kanıtsallık işaretleyicilerine sahip değildir. Kanıtsallık anlamları “görünüşe göre (as it seems), duyduğuma göre (as I have heard), söylenilere bakılırsa (reportedly)” gibi sözlüksel araçlar aracılığıyla ifade edilir (Lazard 2001: 360). Bu tip diller için gramatikalleşmiş kanıtsallık kategorisi söz konusu değildir.

Türkçede kanıtsallık kategorisi daha çok *dolaylılık* tabanında değerlendirilir. Türk lehçeleri, dolaylılık kategorisinde yer yer birbiriyle örtüşmekle birlikte sistemin kapsamı açısından çeşitlenirler. Örneğin konuyu Türkmencede inceleyen Aslan Demir (2013: 411), Türkmenenin Oğuz grubu içerisinde en karmaşık dolaylılık sistemine sahip olduğunu ifade eder. Kılıç’ın, konuyu Kırgızcada algısal delile dayalılık tabanında ele aldığı çalışması da Kırgızcada dolaylılık işaretleyicilerinin geniş bir envanteri olduğunu gösterir (2004; 2005). Ancak yine de Kuzeybatı kolunda en kapsamlı dolaylılık sistemi Kazakça tarafından temsil edilir. Güneydoğu kolunda ise Özbekçe ve Uygurca oldukça kapsamlı dolaylılık sistemlerine sahiptir (Johanson 2003: 278-279).

Türkçede dolaylılığı işaretlemek için bitimli {-mİş} biçim birimi ve {-mİştİr}, {-mİşmİş}, {-mİş olmalı} gibi bazı analitik yapılar kullanılmaktadır. {-mİştİr} biçimi üzerinde ayrıntılı olarak duran Csató (2000: 42), bu yapının ikinci kişide sıklıkla varsayımsal okumalara götürdüğünü belirtir. Varsayımsal okumalar {-mİş olmalı} biçimi için de geçerlidir (analitik yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Csató 2000; Johanson 2016; Kahraman ve Bosnalı 2017). Burada değinilmesi gereken önemli husus, bu eklerin sadece bilginin dolaylı olduğuna gönderme yaptığı, dolaylı bilginin kanıt türüne sezdirmede bulunmadığıdır. Konuşur, “Yazmış.” ifadesini kullandığında dinleyici buradan bilginin dolaylı olduğunu anlayabilir; ancak kanıt türü hakkında fikir sahibi olamaz. Kanıt türünü belirleme noktasında devreye bağlam girer. İfadenin yerleştirildiği bağlamda kullanılan sözlüksel işaretleyicilerle kanıt türü sezdirilebilir. “Söylediğine göre yazmış.” ve “Masanın üzerinde kâğıt ve kalemler kaldığına göre yazmış.” cümlelerinin ilkinde sözlüksel işaretleyiciler aracılığıyla kanıt türünün aktarımsal, ikincisinde çıkarımsal olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dolaylılığın işaretlenmesi noktasında sözlüksel unsurlar ve analitik yapıların da incelenmesi gerekmektedir.

Dolaylı bilgi ifade edilirken bağlama ve vurguya bağlı olarak *şaşıрма*, *yerme*, *şüphe* gibi yan anlamlar ortaya çıkabilir. Konuşur, “Arkadaşım gelmiş.” dediğinde

dolaylı bilgi gönderimi söz konusuysen “Ooo, kimler gelmiş!” şeklinde ifade ettiğinde bağlam ve vurgu aracılığıyla *şaşırtma* yan anlamı devreye girmektedir. Aslan Demir (2014: 23), dolaylılığın yan anlamlarını, “Dolaylı bilgi çoğu zaman konuşur için yenidir; bilgiye hazır bulunmuşluluğun düşük olması, konuşurda farklı psikolojik etkilerin oluşmasına ve bu etkilerin pragmatik anlamlar olarak ifadeye yansımaya sebep olmaktadır.”, şeklinde özetler. Dolaylılığın yan anlamları Bacanlı 2006’da Türkçe, Aslan Demir 2014’te Türkmençe örneğinde detaylı olarak incelenmiştir.

Dolaylı bilginin görme, duyma, koklama, tatma, dokunma gibi algısal; kulaktan duyarak ya da televizyon, gazete gibi kanallar yoluyla elde edilen aktarımsal veya sonradan fark etme, çıkarım yapma gibi usa dayalı kaynakları olabilir. Johanson (2000: 68; 2003: 274), Türkçede dolaylı bilginin kaynaklarını *nakle/aktarıma dayalı* (reportive/hearsay), *çıkartımsal* (inferential) ve *algısal* (perceptive) olmak üzere üç madde şeklinde gruplandırır.

Aktarıma dayalı bilgi, konuşura ikinci veya üçüncü kişiler tarafından birebir aktarılabilir ya da gazete, dergi, radyo, televizyon gibi kanallar yoluyla verilebilir. Gazete okuyan bir konuşur, çevresindekilere “Festival varmış.” dediğinde ya da konuşur, “Öğretmenlik yapıyorum.” diyen birinin verdiği bilgiyi, daha sonra bir başkasına “Öğretmenlik yapıyormuş.” şeklinde aktardığında yabancı bir kaynak söz konusudur.

Çıkarıma dayalı bilgide daha çok zihinsel süreç ön plandadır. Konuşur, tecrübe ve alışkanlıklarından yola çıkarak ya da istemsiz olarak gerçekleştirdiği eylemlerin sonucunu sonradan fark ederek bilgiye ulaşabilir. Örneğin, yapması gereken bir işi unutan, unuttuğunu ise daha sonra fark eden bir konuşur, bu durumu “Aklımdan çıkmış/ Unutmuşum.” şeklinde ifade edebilir. Belgesel programının o gün yayınlanacağını bilen bir konuşur, televizyonu açtığında başka bir programla karşılaşır “Belgesel bitmiş.” diyecektir. Ona bu çıkarımı yapmasını sağlayan şey, tecrübeleridir.

Algıya dayalı bilgi ise beş duyu organının her biriyle elde edilebilir. Biberin tadını, onu yedikten sonra anlayan bir konuşur, “Acıymış.” ya da “Tatlıymış.” diyecektir. Dışarıdan gelen belirsiz sesleri duyan bir konuşur, dikkat kesilip iyice dinledikten sonra “Bulaşık makinesinin sesiymiş.” gibi bir söylemde bulunabilir. Çayın uzun süre önce demlendiğini bilmeyen bir konuşur, bardağı burnuna yaklaştırarak aldığı koku aracılığıyla ulaştığı bilgiyi “Çay bayatlamış.” şeklinde ifade edecektir. Alışveriş yapan bir konuşur, kumaşa dokunduktan sonra “Yumuşacıkmiş.” şeklinde ifade ettiği bilgiyi, dokunma yoluyla elde etmiştir. Sabah uyandığında pencereden bakarak “Kar yağmış.” diyen bir konuşur ise bu bilgiye görme yoluyla ulaşmıştır. Farklı kanıt türlerinin tespit edildiği bu örneklerin tamamı için gözlenen durum, var olan bir bilgiye dolaylı şekilde sonradan ulaşma, eylemin kritik sınırı aşıldıktan sonra sonuçlarına dolaylı yollarla şahit olma durumudur (ayrıntılar için bk. Demir 2012).

Yukarıda sözü edilen bazı çalışmaların dışında, konuyu Kıbrıs ağzında Demir (2003), Cungar Tuvacasında Rind-Pawłowski (2014), Salarcada Dwyer (2000), Halaççada Kıral (2000), Gagavuzcada Menz (2000), Başkurtçada kip kapsamında ise Yazıcı Ersoy (2014) ele almıştır. Konuyu farklı açıdan inceleyen bir çalışma da Türkçede kanıtsallığın edinimi üzerinde duran Öztürk ve Papafragou’ya (2008) aittir.

Bu çalışmada, dolaylılık kategorisi Özbekçe örneğinde incelenecektir. İncelemenin örneklem alanını Cengiz Aytmatov'un Özbekçeye aktarılan dört eseri oluşturmaktadır. Bu eserler taranarak dolaylılık işaretleyicileri tespit edilecek, bunların işlevleri ve kullanıldıkları bağlamlar incelenecektir. Dolaylılık işaretleyicilerinin pragmatik/yan anlamları üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

1. Özbekçede Dolaylılık Kategorisi

Özbekçede geçmiş zaman biçimleri, yapısal ve anlamsal türlerin çok çeşitli olması bakımından şimdiki ve gelecek zaman biçimlerinden ayrılır (Sapayev 2009: 167). Bu çeşitlilik, kanıtsallık kategorisindeki kapsam genişliğini de beraberinde getirmektedir. Özbekçede dolaylılık kategorisi envanteri esasen $\{-(i)b(di)\}$, $\{-gan\}$ geçmiş zaman işaretleyicileri ile $\{ekan\}$, $\{emish\}$ ek fiillerinden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra $\{-gan ekan\}$, $\{-gan emish\}$ gibi analitik biçimler ile morfolojik işaretleyiciler olmaksızın tek başına dolaylılığa sezdirme yapabilen *qaraganda* “bakıldığında, bakılırsa”, *aytishicha* “söylediğine göre” gibi sözlüksel unsurlar da bu envanterde yer almaktadır.

1.1. $\{-(i)b(di)\}$

Türk lehçeleri genelinde ele aldığı çalışmasında Johanson (2003: 278), $\{-IBDIR\}$ biçim birimini *kesin/belirli dolaylı geçmiş* (unequivocal indirective past) olarak tanımlar. $\{-(i)b(di)\}$ biçim birimi Özbekçenin tipik dolaylı geçmiş işaretleyicilerinden biridir. Sapayev (2009: 173), bu eki geçmiş zaman kategorisinde, *duyulan geçmiş zaman* biçimi (o'tgan zamon eshitilganlik shakli) adıyla ele alır. Ekin işlevini, konuşurun tanık olduğu hareketi değil, geçmişte gerçekleşip başkalarından duyduğu ya da farklı kaynaklar vasıtasıyla öğrendiği hareketi ifade etmek olarak açıklar. Birincil olarak dolaylılığı işaretlediği için duyulan geçmiş zamanın tek temsilcisi olarak ele alınmıştır.

Özbekçede $\{-(i)b(di)\}$ kullanımı oldukça yaygındır. Bu biçim birimle dolaylılığın bütün türleri işaretlenebilir. Taranan eserlerde en sık aktarma ve algılamaya dayalı bilgi kaynaklarını işaretlediği görülmektedir. Bunun yanı sıra sonradan farkına varma kaynaklı bilgiyi işaretlediği söylemler de tespit edilmiştir.

Aşağıdaki örnekte konuşur, gerçekleşme anına tanık olmadığı, ikinci el kaynaklar aracılığıyla kulaktan duyduğu hareketi ifade etmektedir. Bilgiyi dolaylı yolla elde ettiği, eylemin tanığı olmadığı ve geçerliliğini doğrulamadığı için söylemini $\{-(i)b(di)\}$ biçim birimiyle işaretlemiştir. Bu söylemde de görüldüğü gibi aktarmaya dayalı dolaylı bilginin işaretlendiği cümlelerde *aytishicha* (söylediğine göre), *keyin bilsam* (sonra öğrendim ki), *aytishlariga qaraganda* (söylediklerine bakılırsa) gibi, bilginin ikinci el kaynaklı olduğuna işaret eden sözlüksel araçlarla eş dizimli kullanım mümkündür. Bu araçlar genellikle söylemin başında yer alır.

- (1) — *Asal! — deb qichqirdim hovlida turib. Hech kim javob qilmadi. Qo'ni qo'shnilarimiznikiga yugurdim, benzin-kolonkaga chopib bordim, hech kimdan aniqroq javob ololmadim. Odamlarning aytishicha, kecha bolasini tanishlarinikida qoldirib, o'zi kun bo'yi qayoqqadir ketibdi va tunda qaytib kelibdi.* (SD 162)

“Asal!”, diye bağırdım avluda durup. Hiç kimse cevap vermedi. Konu komşularımıza koştum, benzin istasyonuna koşturarak gittim, hiç kimseden daha net bir cevap alamadım. İnsanların söylediğine göre, akşam çocuğunu tanıdıklarına bırakmış, kendisi gün boyunca bir yerlere gitmiş ve gece dönüp gelmiş.”

Taranan eserlerde {-i}b(di)} biçim biriminin daha çok görmeye dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği örnekler tespit edilmiştir. Bu tür örneklerde söylemin başında *qarasam* (baksam, baktım ki), *ko'rsam* (görsem, gördüm ki) gibi sözlüksel araçların yer alması muhtemeldir. (2) numaralı örnekte konuşur, daha önceden gerçekleşmiş, kritik sınırı aşılmış bir hareketin sonuçlarını görerek algılamış ve elde ettiği bilgiyi ifade ederken dolaylılığı gramatikal boyutta {-i}b(di)} ile işaretlemiştir.

(2) *Shukr. Keldingmi, To 'lg'anoy? Bulturgidan ancha cho'kib qolibsän. Sochlaring oppoq, qo'lingda hassa. (SY 238)*

“Şükür. Geldin mi Tolganay? Geçen yıla göre çok çökmüştün. Saçların bembeyaz, elinde baston.”

Yukarıdaki söylemin devamında gerçekleşen (3) numaralı konuşmada ise {-i}b(di)} biçim biriminin çıkarıma dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği bir örnek yer almaktadır. Konuşur, muhatabının yalnız gelmesi bilgisine dayanarak yaptığı çıkarım aracılığıyla bir başka bilgiye ulaşmış, ancak bu bilginin tanıdığı olmadığı için dolaylılığı {-i}b(di)} ile gramatikal olarak işaretlemiştir.

(3) *– Kelishingni bilardim. Kutayotgandim, To 'lg'anoy. Bu safar nabirangni ham ergastirib kelmoqchi emasmiding?*

– Shunday edi-yu, lekin bu safar ham yolg'iz keldim.

– Demak, sen unga hali ham hech nima aytmabsän-da, To 'lg'anoy?

– Yo 'q, aytolmadim. (SY 238)

“– Geleceğini biliyordum. Bekliyordum, Tolganay. Bu sefer torununu da yanına alıp gelmek istemiyor muydun?”

– Öyleydi ya, lakin bu sefer de yalnız geldim.

– Demek, sen ona hâlâ hiçbir şey söylememişsin ya, Tolganay?

– Yok, söyleyemedim.”

Bilgiye sonradan farkına varma yoluyla ulaşılan durumlara bir örnek olarak (4) numaralı söylemde konuşur, daha önce yapmayı unuttuğu bir eylemi o eylemle ilgili soru sorulduktan sonra hatırlar. Unutma eyleminin üzerinden belli bir zaman geçtiği ve hatırlama eylemi soru sorulduktan sonra gerçekleştiği için dolaylılık, söylemde yine gramatikal boyutta işaretlenmiştir.

(4) *– Atkichx, atkichx, agukuklar nega orollarga qarab uchishadi? — ohista so'radi u.*

– Darvoqe, shuni aytish esimdan chiqibdi. Bunday qalin tuman tushgan vaqtlarda dengiz ustida faqat agukuklar ucha olishadi. U orollarga o'lja axtarib boradi, goho tyuleningn jajji bolasini olib qochadi. (SYÇO 633)

“‘Ata, ata, agukuklar neden adalara doğru uçarlar?’, yavaşça sordu o.

— Hakikaten, bunu söylemek aklımdan çıkmış. Böyle yoğun sisin düştüğü vakitlerde deniz üzerinde sadece agukuklar uçabilir. O adalara av aramaya gider, bazen fokun minik yavrusunu alıp kaçar.”

1.2. {-gan}

Bu biçim birim, Özbekçe gramerlerde *duyulan geçmiş zaman* (o'tgan zamon eshitilganlik shakli) (Coşkun 2014: 127), *uzak geçmiş zaman* (uzoq o'tgan zamon shakli) (Asqarova vd. 2006: 163; Sapayev 2009: 169; Yıldırım 2012: 158) gibi başlıklar altında ele alınır. Bunun yanı sıra {-gan}'ın farklı biçimlerinden yola çıkarak bir ayırmaya giden araştırmacılar, {-gan edi} şeklini uzak geçmiş zaman, {-gan} şeklini ise yakın geçmiş zaman olarak adlandırır (ayrıntılar için bk. Turdiyeva vd. 2007: 55). Sapayev, {-gan}'ın işlevini *hareketin konuşma anından çok daha önce kesin olarak gerçekleştiğini bildirmek* olarak açıklar. Ancak ekin üzerine gelen ek fiiller de onun anlamını çeşitlendirir. Üzerine {edi} ek fiilini aldığı anda, [-gan edi] biçiminde hareketin geçmişte kesin olarak gerçekleştiğini; {ekan} ek fiilini aldığı anda, [-gan ekan] ya da [-gankan] biçimlerinde geçmişte gerçekleşen olayın konuşur tarafından daha sonra öğrenildiğini; {emish} aldığı anda ise [-gan emish] ya da [-ganmish] biçimlerinde olayın geçmişte gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirsiz, şüpheli olduğunu bildirir (Sapayev 2009: 169-171). {-gan} biçim biriminin teklik 1. ve 2. ile çokluk 1. ve 2. şahıslarında, duyulan geçmiş zaman anlamından daha çok görülen geçmiş zaman anlamı vardır (Coşkun 2014: 128).

Yukarıda verilen açıklamalar doğrultusunda {-gan}'ın yapıca farklı biçimleri arasında, aktarılan bilginin güvenilirlik derecesinin değişebildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, kullanıldığı farklı bağlamlara göre bilginin elde edilme yollarının değişebileceği de çıkarılabilir. Diğer bir deyişle, {-gan} biçim birimi Özbekçede her zaman dolaylı bilgiyi karşılamaz. Bu biçim birimin tek başına dolaylılığı işaretlediği örnekler bulunmakla birlikte dolaylılık işlevi siliktir. {-gan ekan}, {-gan emish} gibi birleşik çekimlerde zaman anlamı daha çok {-gan} üzerindeyken dolaylılık anlamı {-ekan/-emish} üzerinde yoğunlaşır. Bu sebeple tek başına {-gan} biçim biriminin dolaylılık işlevinin tespit edilebilmesi için çoğunlukla bağlamın içerdiği bilgilere ihtiyaç duyulur. Johanson (2000: 73), {-GAN} ve {-IptIr} biçimlerinin birlikte yer aldığı sistemlerde {-GAN}'ın geçmiş zamanı, {-IptIr}'ın ise dolaylılığı işaretlemeye yatkın olduğunu belirtmiştir. Taranan eserlerde {-gan} biçim biriminin görülen/belirli geçmiş zaman anlamında kullanımının çok yaygın olduğu tespit edilmiştir. Örneğin (5) numaralı söylemde konuşur, kendi tecrübelerinden bahsederken {-gan} biçim birimini en yüksek kesinlik derecesinde, konuşma anından çok daha önce kesin olarak gerçekleşmiş olayı aktarma işleviyle kullanmıştır. Burada {-gan} ile vurgulanan nokta, olayın konuşma anından çok uzak bir zaman zarfında gerçekleşmiş olduğudur; dolaylılık kapsamına girecek herhangi bir anlamdan söz edilemez.

- (5) *Men umrimda juda ko'p, oh, juda ko'p suvlarni ichganman. Sen-chi, hali... ko'p yashashing kerak, — u gapining oxirini ichiga yutdi.* (SYÇO 629)

“Ben ömrüm boyunca çok fazla, ah, çok sular içtim. Sen ise, henüz... Çok yaşaman gerek.’ o, sözünün sonunu getirmedii.”

Yukarıda verilen türdeki örneklerin dışında {-gan} biçim biriminin dolaylılığı işaretlediği çok sayıda söylem de tespit edilmiştir. Yapılan derlemelerde bu ekin sıklıkla algıya dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği görülmektedir. Örneğin (6) numaralı söylemde bildirilen olay, konuşma anından önce tam olarak bilinmeyen bir zamanda

gerçekleşmiştir. Konuşur, muhatabının gözlerinin kızarıp şiştiğini gerçekleşme anından daha sonraki bir zaman diliminde görerek algılamıştır.

- (6) *Alimanning ikki ko'zi qip-qizil, qovoqlari shishib ketgan, yo'l bo'yi yig'lab kelgan bo'lsa kerak.* (SY 252)

“Aliman’ın iki gözü kıpkırmızı, göz kapakları şişmiş, yol boyunca ağlayarak gelmiş olsa gerek.”

(7) numaralı örnekte ise betimlenen kişinin yakasının yırtılıp aşağıya doğru sarkması ve saçlarının dağılarak yüzüne düşmesi durumu, konuşma anından önce gerçekleşmiştir. Konuşur, bilgiyi olayın gerçekleşmesinden sonraki bir zaman diliminde yine görerek algılama yoluyla dolaylı olarak elde etmiştir.

- (7) *Ko'yлагining yoqasi yirtilib, osilib tushgan, badanlari ko'rinib, sochlari betlariga to'zg'ib tushgan.* (SY 286)

“Gömleğinin yakası yırtılarak, asilip kalmış; bedeni açıkta kalıp, saçları dağılarak yüzüne düşmüş.”

Özbekçede {-gan} biçim biriminin, örneklerini çoğaltabileceğimiz algılama yoluyla elde edilen dolaylı bilgiyi ifade etmedeki kullanımı, bu ekin sıkça karşılaşılan kullanımlarından biridir. Bunun yanı sıra atasözleri (8), tanınan kişilerin söylediği sözler (9) ya da başka birinden duyulan bilgiler (10) aktarılırken de {-gan}’ın dolaylılık bildirme amacıyla işletildiği görülmektedir. Dolaylılığın bu türü, aktarma yoluyla elde edilen dolaylı bilgiyi temsil eder. Olay ya da olayın etkileri alıcıya yabancı bir kaynak tarafından bildirilir (Johanson 2003: 274). {-gan} biçim biriminin dolaylılık işlevi (8) ve (9) numaralı örneklerde daha siliktir. Buradaki kullanımda -gan’ın uzak geçmiş zaman işlevi daha ön planda görünebilir. Ancak zaten uzak geçmiş zaman biçimleri doğası gereği dolaylılığı işaretlemeye yatkındır. Örneğin (8) numaralı örnekte de olduğu gibi kim tarafından ve hangi tarihte söylendiği bilinmeyen, çok geniş bir zaman diliminde kulaktan kulağa duyularak söylenegelen bir atasözünün aktarımında kullanılan {-gan} biçim biriminin işlevi dolaylılıktan soyutlanamaz.

- (8) *Yana deganlarki, «Yomon ovchi yo'ldoshin yo'ldan ozdirar».* (SYÇO 596)

“Ayrıca demişler ki, ‘Kötü avcı, yoldaşını yoldan çıkarır’.”

- (9) *Stalin aytgan: «Kim biz bilan emas, demak, bizga qarshi».* (Q 116)

“Stalin söylemiş: Kim bizimle değil, demek ki bize karşıdır.”

Dolaylılık anlamının daha açık olduğu (10) numaralı örnekte Kirisk’in daha önce duyduğu bildirilen olaylar, takip eden cümlelerde dolaylılık açısından {-gan} ile işaretlenerek aktarılmıştır. Dolaylı bilginin aktarmaya dayalı olduğu, ilk cümlede sezdirilmiştir.

- (10) *Kirisk ilgarilari ham shunday voqealar bo'lganligini eshitgandi. Ilgarilari ham ovchilar dengizda falokatga uchrashgan. Ilgarilari ham ovga ketgan odamlar izsiz g'oyib bo'lishganda umumiy motam tutilgan.* (SYÇO 621)

“Kirisk önceleri de böyle olaylar olduğunu duymuştu. Önceleri de avcılar denizde felaketle karşılaşmış. Önceleri de ava giden kişiler iz bırakmadan kaybolduklarında genel olarak yas tutulmuş.”

1.3. {-mish}

{-mish} biçim birimi Özbekçede büyük oranda kullanımdan düşmüş ve yerini {-gan}'a bırakmıştır. Doğrudan fiile eklenmemesine rağmen ek fiil olarak hâlâ yaşamaktadır (Straughn 2011: 50). Özbekçenin genelinde olduğu gibi taranan eserlerde de {-mish}'in doğrudan fiile eklendiği tespit edilmemiştir. {-mish} biçim biriminin yapım eki olarak kullanıldığı bazı kelimeler yanıltıcı olabilir. Örneğin (11) numaralı örnekte yer alan *yozmish* kelimesi çekimli bir fiil olarak değil, isim olarak aktarılmalıdır.

- (11) *Uning choparlarga qo'shilib borayotgani ham o'shandan dalolat — ruh nochor, lekin horimas... Peshanada bor ekanda. Yozmish... (Q 61)*
 “Onun ulaklara katılıp gideceği de o zamandan belli; ruh çaresiz, fakat yorulmaz... Alnımızda varmış işte. Kader...”

1.4. {ekan}

Özbekçede dolaylılık ifade eden gramer unsurlarından biri olarak, {ekan} ek fiili de karşımıza çıkmaktadır. Tek işlevi bu olmamakla birlikte dolaylılık bildirmek için kullanımı yaygındır (diğer işlevleri için bk. Sapayev 2009: 201). {ekan}, isim çekiminde tek başına kullanılabilirdiği gibi analitik biçimler oluşturarak da dolaylılığı işaretleyebilir ya da güçlendirebilir (analitik biçimler için bk. 1.6). Bu başlık altında {ekan}'ın tek başına dolaylılığı işaretlediği örnekler ele alınacaktır.

Taranan eserlerde {ekan}'ın Özbekçede aktarma, çıkarım ve algılama kaynaklı bilgi türlerini işaretleyebildiği tespit edilmiştir. Straughn (2011: 90), dolaylılık çerçevesinde {ekan}'ın çıkarım (inference) ve aktarma (hearsay) gibi ikinci el kanıt türlerini işaretlediğini; algılamaya dayalı (sensory) birinci el kanıt türünü ise işaretlemediğini vurgular. Ancak bu çalışma kapsamında taranan eserlerden elde edilen bulgular, Straughn'un bu tezini açıkça çürütür. (12) numaralı örnekte konuşur, ekmeği bölerken, dokunarak algılama yoluyla ekmeğin hâlâ sıcak olduğunu öğrenmiş ve bunu ifade ederken bilgi kaynağının dolaylılığını gramatikal olarak {ekan} ile işaretlemiştir.

- (12) *Kombaynni to'xtatib, ariqdagi suvga qo'lini yuvib kelgandan so'ng, Qosim ham kelib o'tirdi. U charchoq holda sekin non ushatar ekan:*
 – *Issiqqina ekan hali ol, opa. Yangi bug'doyning nonini birinchi bo'lib tatib ko'r; – dedi. (SY 246)*
 “Biçerdöveri durdurup, arktaki suda elini yıkayıp geldikten sonra Kasım da gelip oturdu. O, bitkin hâlde yavaşça ekmeği bölerken:
 – Sıcacıkmiş hâlâ, abla. Taze buğdayın ekmeğini ilk sen tat da gör, dedi.”

Yine (13) numaralı örnekte de konuşur, gelen genci gördükten sonra onun görünüşüyle ilgili elde ettiği bilgiyi {ekan} ile ifade etmiştir. Örneklerin ilkinde dokunma yoluyla, ikincisinde görme yoluyla algılayarak bilgiye birinci elden ulaşma söz konusudur. Bu örnekler bize {ekan}'ın, bilginin dolaylı olarak elde edilmesinde birinci elden kanıt türünü (algıya dayalı) işaretleyebildiğini açıkça göstermektedir. {ekan} ile algıya dayalı kanıt türünün işaretlendiği örneklerin sayısı az değildir.

- (13) *Nihoyat, u olgan choychaqasini cho'ntakka suqqancha, harsillab chiqib keldi. Devdek malla yigit ekan, ko'zlari to'rt tomonga alanglab turadi. (Q 26)*

“Nihayet, aldığı bahşışı cebine sokana kadar ağır ağır nefes alarak, çıkıp geldi. Dev gibi, kumral bir delikanlıymış, gözleri dört bir yana bakıp duruyordu.”

Straughn'un, {ekan}'in dolaylı ikinci el kanıtın aktarma, çıkarım gibi her türünü işaretleyebildiğini belirttiğine yukarıda da işaret edilmişti (2011: 109, 125). Çalışma kapsamında taranan eserlerden elde edilen bulgular da bu tezi desteklemektedir. {ekan}, hem çıkarıma hem de aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi işaretleyebilir. İki kanıt türünden daha çok çıkarıma dayalı olanların işaretlendiği tespit edilmiştir. (14) numaralı örnekte konuşur, Kirisk'in korkmadığını söylemesi üzerine onun kahraman olduğu çıkarımını yapmıştır. (15) numaralı örnekte ise konuşurun bir başkası hakkında yabancı kaynaklardan öğrendiği aktarıma dayalı bilgi söz konusudur. Her ikisinde de dolaylılık, gramatikal olarak {ekan} ile işaretlenmiştir.

- (14) — *Men bo'lsam qo'rqmadim, — deb gapida turib oldi Kirisk.*

— *Demak, botir ekansan, — tinchiydi uni O'rxon bobo. (SYÇO 603)*

“Ben ise korkmadım.’ diyerek sözünü doğruladı Kirisk.

‘Demek, cesurmuşsun.’ yatıştırdı onu Orhan Baba.”

- (15) *Men uni ota-onasining roziligisiz turmushga chiqqan bo'lsa kerak, deb o'zimcha taxmin qilardim. Keyin bilsam, haqiqatan ham shunday ekan. (SD 189)*

“Ben onu kendimce, anne babasının rızası olmadan evlenmiş olsa gerek, diye tahmin ederdim. Sonra öğrendim ki gerçekten de öyleymiş.”

1.5. {emish}

{emish} ek fiili, Özbekçede kullanım sıklığı {ekan}'e göre daha az olan dolaylılık işaretleyicisidir. Sapayev (2009: 203), {emish}'in işlevini duyulmuşluk, şüphe, belirsizlik bildirme olarak tanımlar. Straughn (2011: 108-109), {emish}'in Özbekçede ikinci el kanıt türlerinden aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediğini ve bu yönüyle {ekan}'den ayrıldığını belirtmiştir. Ulaşılan bulgular bu tezi desteklemektedir. Tespit edildiği tüm örneklerde {emish} kulaktan duyma, aktarmaya dayalı dolaylı bilgi kaynağını işaretlemektedir. Örneğin (16)'da kulaktan duyulan, ancak doğruluğu onaylanmamış belirsiz bir bilgi söz konusudur. Yabancı kaynaklar aracılığıyla elde edilen bu dolaylı bilgi, {emish} ile işaretlenmiştir.

- (16) *Qulog'imga chalingan ediki, sening otang yo'q emish, to'g'rimi? (Q 92)*

“Kulağıma çalınmıştı ki senin baban yokmuş, doğru mu?”

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi yine (17)'de de {emish} kulaktan duyma, dedikoduya dayanan bilgiler ifade edilirken kullanılmıştır. Taranan örnekler {emish}'in çoğunlukla dedikodu ile ilişkili olduğunu; kulaktan duyulan ve doğruluğu kesinleşmemiş bilgileri işaretlediğini göstermektedir.

- (17) *Jekshenqul degan kimsa askardan qochib kelgan emish, yonida ikkita o'rtog'i ham bor. Sariq Yoyiqdagi qozoqlardan emish, degan mish-mish gaplarga uncha ishonmagan edim. (SY 270)*

“Çekşenkul denen kişi askerden kaçıp gelmiş, yanında iki arkadaşı da var. Sarı Yayı’teki Kazaklardan imiş, şeklindeki dedikodulara o kadar da inanmamışım.”

1.6. Analitik İşaretleyiciler

Sapayev (2009: 168), fiilin zaman biçimlerini kuruluş açısından *sentetik biçimler* (sintetik şakl) ve *analitik biçimler* (analitik şakl) olmak üzere iki türde ele alır. Analitik biçimler, fiil çekim eklerine ek fiil parçacıklarının eklenmesiyle oluşur. {emish} ve {ekan} ek fiilleri çoğunlukla üzerine eklendikleri biçim birimden ayrı yazılsa da bazı örneklerde kendilerinden önceki biçim birimle kaynaşabilirler ([-gan emish] > [-ganmiş]). Çalışmanın bundan sonraki bölümünde dolaylılığı işaretleyen analitik biçimler ele alınacaktır.

1.6.1. {-gan} ile Oluşturulan Analitik Biçimler

{-gan} biçim biriminin üzerine {ekan} getirilerek hareketin geçmişte gerçekleştiği, konuşur tarafından daha sonra öğrenildiği ifade edilir (Sapayev 2009: 171). Burada {ekan} zaman değil; nakil, anlatma, sonradan farkına varma ifade eder (Coşkun 2014: 150). {ekan}’in {-gan} ile birleştiği analitik biçimde, kanıt türünü işaretleme bakımından özellikleri, dolaylılığı tek başına işaretlediği söylemlerdeki özellikleriyle aynıdır. (18) numaralı örnekte geçmişte yaşadığı bir olayı anlatan konuşur, olaydan daha sonra gerçekleşmiş; fakat kendisinin şahit olmadığı, sonradan dolaylı yolla öğrendiği bir durumu {-gan ekan} yapısıyla işaretlemiştir.

- (18) *Men ikkala biletni oldimu muzeyga shoshildim. Pushkin muzeyida kontsertlar qo'yilishini eshitmagandim. Administratoridan so'rab bildim. Keyingi vaqtlarda muzey qoshida klassik muzika lektoriysiga o'xshash bir narsa tashkil etilgan ekan.* (Q 28)
“Ben iki bilet aldım ve müzeye koştum. Puşkin Müzesinde konserler yapıldığını duymamışım. İdareciye sorup öğrendim. İlerleyen zamanlarda müze bünyesinde klasik müzik salonuna benzer bir şey yapılmış.”

Bilginin sonradan farkına vararak elde edilmesine örnek teşkil eden (19) numaralı söylemde konuşur, soğuk alarak üşüttüğünü ifade etmektedir. Söz konusu durum, konuşurun doğrudan kendisiyle ilgili olmasına rağmen dolaylı olarak öğrenilmiştir. Konuşur, soğuk alma durumu gerçekleştiikten bir süre sonra, bu durumun sonuçlarını gözlemleyerek fark ettiği için dolaylılık anlamını gramatikal boyutta {-gan ekan} biçimi aracılığıyla sezdirmiştir.

- (19) *Ammo o'sha kecha tuni bilan qiynalib chiqdim. Shamollab qolgan ekanman.* (SD 141)
“Ama o akşam, bütün gece eziyet çektim. Soğuk almışım.”

{-gan}’ın üzerine {emish} getirilerek hareketin başkasından duyulduğu, gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirsiz, şüpheli olduğu ifade edilir (Sapayev 2009: 171). {emish}’in tek başına kullanıldığı söylemlerde olduğu gibi (bk. örnek 16-17), bu tip analitik söylemlerde de sadece dedikoduya dayanan, kulaktan duyma şüpheli bilgilerin işaretlendiği tespit edilmiştir. Aşağıdaki (20) ve (21) numaralı örneklerin her ikisinde de başkasından duyulmuş, ancak gerçekliği doğrulanmamış olan, belirsiz

bilgiler ifade edilmiş ve [-ganmish] (< {-gan emish}) biçimiyle işaretlenmiştir.

(20) *Menga qara, senga bo' rilar hujum qilganmish, rostmi shu?* (Q 65)

“Bana bak, sana kurtlar saldırmış, doğru mu bu?”

(21) *Men uni yoqtirmasdim, u uchchiga chiqqan xasis, ayyor va hasadgo'y yigit edi. U boshqalarga o'xshab yotoqxonada turmasdi. Allaqanday bir ayolnikida ijaraga turardi. Aytishlaricha, unga uylanishga va'da berganmish.* (SD 123)

“Ben onu beğenmezdim; haddini aşan, cimri, düzenbaz ve kıskanç bir gençti. O, başkaları gibi yurttan kalmazdı. Yabancı bir kadının evinde kirada kalırdı. Söylediklerine göre, onunla evleneceğini vadetmiş.”

Baskın geçmiş zaman anlamı sebebiyle {-gan} biçim biriminin dolaylılık kapsamında {ekan} biçim biriminden daha geri planda kaldığına değinilmişti. Bu durumun beklenen bir sonucu olarak yukarıda ele alınan {-gan}'lı analitik biçimlerdeki işlev dağılımında geçmiş zaman anlamı {-gan}, dolaylılık anlamı ise {ekan} ve {emish} biçimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1.6.2. {-i)b(di)} ile Oluşturulan Analitik Biçimler

Taranan eserlerde aynı romanın benzer tipteki üç soru cümlesinde ve üçüncü şahısta olmak üzere {-i)b(di)} ve {ekan} birleşiminden oluşan [-ibdi ekan] biçimiyle de karşılaşılmiştir. Coşkun (2014: 152), olumlu ve olumsuz bütün biçimlerinin mevcut olduğu bu yapıya *duyulan geçmiş zamanın rivayeti* olarak edebî eserlerde rastlandığını belirtmiştir. Johanson (2003: 280), Nogaycadan *kel-ipti eken* örneğinde ele aldığı {-I)ptI eken} yapısındaki {-I)ptI} biçimini geçmiş zaman işaretleyicisi olarak değerlendirir. Bu çalışmada tespit edilen {-ibdi ekan} yapısındaki {-ibdi} biçiminin şimdiki zaman işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir.

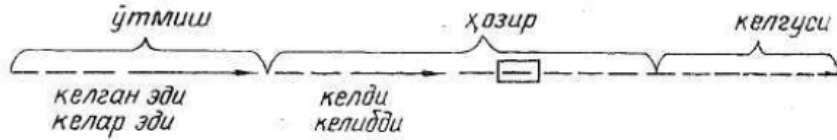
(22) *Uydagi ishlarni Jaynoq ikkimiz bitirdik. Yarim kechada Suvonqul ham yetib keldi. Qayoqlarda yuribdi ekan, desam, kunduziyoyq, toqqa chiqib ketib, o'zimizning saman otni yilqidan ushlab kelibdi.* (SY 251)

“Evdeki işleri Jaynak ile ikimiz bitirdik. Gece yarısı Suvankul da geldi. Nerelerde geziyormuş, desem gündüzden dağa tırmanıp, bizim boz atı sürüden alıp gelmiş.”

(22) numaralı örnekte konuşur, kendi başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Muhatabına sorduğu soruyu ve bu soruya aldığı cevabı yine kendisi iletir. “Qayoqlarda yuribdi ekan?” cümlesinde dolaylılık anlamı {ekan} üzerindedir. Burada {-ibdi} dolaylılık dairesinden çıkmış, zaman anlamı üstlenmiştir. Özne (Suvankul), konuşurun bulunduğu mekâna henüz gelmiştir. Suvankul’un dolaşması eylemi bilinmeyen bir zamanda başlamış ve konuşurun yanına geldiği ana kadar devam etmiştir. Dolaşma eylemi, ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte, konuşma anında şimdiki zaman dairesine girmektedir. Çünkü henüz gelmiş olan Suvankul’un dolaşması eylemi, onun konuşma mekânına varmasından saniyeler önce devam etmekteydi. Bu durumda {-ibdi} biçim biriminin bu soru cümlesinde şimdiki zamanı karşıladığı, {ekan}'ın ise dolaylılık işlevi üstlendiği görülmektedir.

Özbekçede {-ibdi} biçim biriminin şimdiki zamanı karşılamak üzere işletilebildiği bilinmektedir. Abdurahmonov vd. (1975: 478), bu biçim biriminin şimdiki zaman

bildirme işlevini aşağıdaki şekilde açıklamıştır. Şekilde, şimdiki (хозир) zaman diliminde bulunan kutucuk (□) konuşma anını, kutucuktan hemen önceki ok (→) ise olayın gerçekleşme anını göstermektedir. Şekle göre {-di} ve {-ibdi} biçim birimleri şimdiki zamanda, konuşma anından hemen önce gerçekleşen olay ya da durumları işaretlemek için kullanılabilir. Çalışmada tespit edilen (22) numaralı cümle bu kullanımın bir örneğidir.

- (23) *Bo 'stonga o 'xshaydi-ku siyoqidan, nima qilib yuribdi ekan, biz yoqlarda?* (Q 141)
 “Bostan’a benziyor ya görünüşünden, ne için geziyormuş bizim taraflarda?”

Yukarıdaki örnekte konuşur, konuşma anından önce başlamış olan, konuşma anında da devam eden bir eylemden bahsetmektedir. Öznenin konuşma mekânında dolaşması eylemi, konuşur onu görmeden önce başlamıştır. Konuşur, özneyi görüp kendi kendine soruyu yönelttiğinde ise bu eylem hâlâ devam etmektedir.

Özbekçede {-i)b} zarf fiiliyle çekimlenmiş eylemden sonra {-ibdi} ile çekimlenmiş *yot-, tur-, yur-, o 'tir-* gibi yardımcı fiillerden biri getirilerek (*yozib yotibdi, yozib turibdi, yozib yuribdi, yozib o 'tiribdi...*) şimdiki zaman işaretleyicisi yapılabilir. Bu yapı, konuşma anından önce başlayıp konuşma anında da devam eden harekete işaret eder (Abdurahmonov vd. 1975: 498). Dolayısıyla (23) numaralı cümlede dolaylılık anlamı doğrudan {ekan} üzerindedir, dolaylılık işlevi taşımayan {-ibdi} ise şimdiki zaman bildirir.

1.6.3. Diğer Analitik Biçimler

Dolaylılık, doğası gereği daha çok geçmiş zaman biçimleriyle bağlantılı olsa da şimdiki, geniş ya da gelecek zamanla da ilgili olabilir. Şu anda gerçekleşen ya da gelecekte gerçekleşecek olan hareket ya da durumlar da dolaylı kaynaklar aracılığıyla öğrenilebilir. Özbekçe dolaylılık kategorisinde yer alan {ekan} ve {emish}, geçmiş durumların yanı sıra şimdiki durumlara da gönderme yapar. Taranan eserlerde, bu gibi durumlarda {-ar ekan}, {-ar emish}, {-ayotgan ekan} gibi analitik yapıların kullanıldığı tespit edilmiştir.

- (24) *Men uchun bu «sevaman» so 'zidan ham azizroq, qimmatliroq edi. U ham mening haqimda o 'ylar ekan, hatto mashinamning izini ham tanirkan, demak, meni sevar ekan-da.* (SD 131)

“Benim için bu, ‘seviyorum’ sözünden daha yüce, daha kıymetli idi. O da benim hakkımda düşünüyormuş, hatta arabamın izini bile taniyormuş, demek ki beni seviyormuş işte.”

(24) numaralı örnekte, öznenin genel olarak yaptığı bir eylemle ilgili çıkarım yapan konuşur, bilgiyi dolaylı yoldan elde ettiği için geniş zaman biçimi üzerine {ekan} getirmiştir.

- (25) *Odamlarning aytishlariga qaraganda, uni Xristos der emishlar. Hamma uni beziyon, taqvodor odam deydi. Har turli mayib-mashriqlar, kasal bechoralarni tuzatar emish, mo 'jizakor emish.* (Q 80)

“İnsanların söylediğine göre ona Hristos derlermiş. Herkes onun için zararsız, dindar adam diyor. Her türlü kötürümü, çaresiz hastayı iyileştirmiş, keramet sahibiymiş.”

Geniş zamanda gerçekleşen ve aktarmaya dayalı olarak elde edilen bilgiler de dolaylılık açısından işaretlenebilir. Örneğin (25) numaralı söylemdeki cümlelerin başında *odamlarning aytishlariga qaraganda* sözlüksel unsuru aracılığıyla dolaylılık sezdirilmiş, gramatikal boyutta da {-ar emish} analitik biçimiyle işaretlenmiştir. Bu örnekte söz konusu kişiye *Hristos* denildiğinden ve onun genel özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu bilgiler konuşura başkaları tarafından aktarılmıştır.

- (26) *Nima bo 'ldiykin, deb eshikka chopib chiqsam, chorbog' etagida traktor kelayotgan ekan.* (SY 242)

“Ne oldu ki, diye kapıya koştum ki bahçenin kenarından traktör geliyormuş.”

Şimdiki zamanda gerçekleşmekte olan ve dolaylı yolla elde edilen bilgiler de analitik biçimler aracılığıyla dolaylılık açısından işaretlenebilir. Örneğin (26) numaralı cümlede, hareketin gerçekleştiği esnada konuşurun önce duyarak, daha sonra kapıya çıkıp görerek algılamasıyla elde ettiği bilgi {-ayotgan ekan} analitik şekilde işaretlenmiştir.

1.7. Sözlüksel Araçlar

Taranan eserlerde, çok yaygın olmamakla birlikte, dolaylı bilgi içeren bazı cümlelerde gramatikal boyutta dolaylılığın işaretlenmediği, sözlüksel araçlar vasıtasıyla sezdirildiği tespit edilmiştir.

- (27) *O'sha kuni tushga yaqin kombayn tomonga yugurib ketgan Aliman, bir vaqt qaragam, qovog'i osilgan holda qaytdi.* (SY 250)

“O gün öğleye doğru biçerdöver tarafına doğru koşarak giden Aliman, bir ara baktım ki surati asılmış hâlde döndü.”

(27) numaralı örnekte konuşur, bulunulan ortamdaki ayrılan öznenin bir süre sonra moralinin bozulup, yüzü düşerek geri döndüğünü görmüştür. Konuşurun şahit olduğu hareket, öznenin geri dönme eylemi değil, geri döndükten sonra tekrar orada bulunmasıdır. Konuşur, algılama yoluyla dolaylı olarak elde ettiği bu bilgiyi eylem çekiminde gramatikal olarak işaretlememiş, *bir vaqt qaragam* sözlüksel unsuruyla sezdirmiştir. Eylem çekiminde, dolaylılık açısından işaretlenmeyen {-di} biçim birimi kullanılmıştır². İşaretsiz ifadeler her zaman doğrudan deneyim ya da görünür kanıt demek değildir. Sadece olayın dolaylı yolla elde edildiğine işaret edilmez (Johanson 2003: 276). Burada söz konusu olan durum da konuşurun tercihi sonucu dolaylılığın sözlüksel araçlar yoluyla ifade edilmiş olmasıdır.

2 {-DI} biçim biriminin kantıllık kategorisi açısından bir değerlendirilmesiyle ilgili bk. Tuğlacı 2019.

- (28) *Otboqar otlarga tungi yem-xashagini solayin deb pichanxonaga ketganda o'g'irlab ketishibdi. Kelsa, saroy qorong'i, chiroq o'chgan, shamol o'chirgan bo'lsa kerak, deb shoshmay yoqib qarasa, berigi chetda uch otning o'rni bo'sh.* (SY 269)
- “Seysis, atlara akşam yemini vereyim diye samanlığa vardığında (hırsızlar) çalıp gitmişler. Gelse han karanlık, lamba sönmüş; rüzgâr söndürmüş olsa gerek, diye acele etmeden yakıp baksa beriki kenarda üç atın yeri boş.”

(28) numaralı örnekte de hareket, bilinmeyen bir zaman diliminde gerçekleştiikten sonra görerek algılama yoluyla fark edilmiş; ancak dolaylılık gramatikal araçlarla değil, *qarasa* sözlüksel unsuruyla işaretlenmiştir.

2. Sonuç

Özbekçe dolaylılık kategorisinin en tipik işaretleyicisi olarak {-i)b(di)} biçim birimi karşımıza çıkmaktadır. Birincil işlev olarak dolaylılığı işaretleyen ve bütün kanıt türleriyle kullanılabilirdiği tespit edilen {-i)b(di)} biçim birimi, {-gan}'a göre daha ön plana çıkmaktadır. {-gan} biçim birimi ise her zaman dolaylılığı işaretlemez. Bu biçim birimin dolaysız uzak geçmiş zaman işleviyle kullanımının da yaygın olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla {-gan} için bu kategorinin tipik bir işaretleyicisi olduğu söylenemez. Hangi işlevde kullanıldığını kesin olarak anlamak için bağlama ihtiyaç duyulur. Taranan eserlerde dolaylılık işleviyle {-mish} biçim birimine rastlanmamıştır. Özbekçede bu biçim birimin dolaylılık işlevinin, söz konusu kategoriden çekilecek derecede azaldığı söylenebilir.

Çalışma sonucunda ulaşılan önemli bulgulardan birisi {ekan} ile ilgilidir. Straughn (2011: 90), Özbekçede {ekan} ek fiilinin birinci elden ulaşılan algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretlemediğini belirtmiştir. Çalışma kapsamında belirlenen eserlerin taranması sonucu, bu tezin tam tersi bulgulara ulaşılmış ve {ekan} ek fiilinin birden fazla söylemde algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretleyebildiği tespit edilmiştir.

Özbekçe dolaylılık sisteminde, ek fiil yapısı olarak {ekan} ve {emish}'in birlikte bulunması bu iki biçim arasında işlevsel bir dağılıma yol açmıştır. Bu dağılım sonucunda {ekan} daha yaygın olarak kullanılırken {emish}'in kullanım alanının daraldığı tespit edilmiştir. Çünkü {ekan} dolaylı kanıt türlerinin hepsini işaretlerken, {emish} sadece aktarıma dayalı, kulaktan duyma (reportative, hearsay) bilgi kaynağını işaretlemektedir. Dedikodu, söylenti gibi konularla daha ilişkilidir. Bu sebeple {ekan}'ın işlevi çıkarım ve algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretlemede yoğunlaşmıştır. Aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi de işaretler; ancak kullanımı diğer kanıt türlerine göre daha azdır. Bu işlevi {emish} daha çok sahiplenmiş görünmektedir. {emish}'in kullanımı kulaktan duyma kanıt türünde tipikleşmiştir. Başka yapılarla birleşip analitik biçimler oluşturduğunda da şüphe, belirsizlik anlamını güçlendirir.

Özbekçede dolaylılığın gramatikal olarak işaretlenmeyip dolaylılık anlamının genellikle söylemin başında yer alan *aytishicha*, *qaraganda* gibi sözlüksel araçlar aracılığıyla sezdirilebildiği de tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlardan da gözlemlenebildiği gibi Özbekçede dolaylılık kategorisinin geniş bir envanteri vardır. Dolaylılık basit, analitik biçimlerle ve sözlüksel unsurlarla işaretlenebilir. Dolaylılık işaretleyicilerinin işlevine göre bilginin

güvenilirliğinin, şüphe düzeyinin değiştiği gözlemlenmiştir. Özbekçe dolaylılık sistemindeki işaretleyiciler, Türkçede de olduğu gibi kanıt türünü değil, dolaylılığı işaretlerler. Kanıt türü, bağlamdan anlaşılır. Bu sebeple işaretlenen söylemlere sık sık *qaraganda*, *aytishicha* gibi sözlüksel unsurlar da ilave edilir.

Taranan Eserler

Aytmatov, Chingiz (1989). *Qiyomat* (Tar.: İbrohim G'afurov). Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_remository&Itemid=57&func=fileinfo&id=1557 adresinden temin edildi. Son Erişim: 09/03/2020.

_____ (2018) "Somon Yo'li (Tar.: Asil Rashidov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 237-298.

_____ (2018). "Sarvqomat Dilbarim (Tar.: Asil Rashidov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 113-194.

_____ (2018). "Sohil Yoqalab Chopayotgan Olapar (Tar.: Asil Rashidov va Mahkam Mahmudov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 593-654.

Kullanılan Kısaltmalar

bk.	bakınız
Çev.	Çeviren
eds.	editors
Q	Qiyomat
SD	Sarvqomat Dilbarim
SY	Somon Yo'li
SYÇO	Sohil Yoqalab Chopayotgan Olapar
Tar.	Tarjimon
vd.	ve diğerleri

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G'. A. vd. (1975). *O'zbek Tili Grammatikasi - I Tom Morfologiya*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.

AIKHENVALD, Aleksandra Y. (2003). "Evidentiality in Typological Perspective". Aikhenvald, A. Y. & Dixon, R. M. W. (eds.) *Studies in Evidentiality*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 1-31.

ASLAN DEMİR, Sema (2013). "Türkmencede Kanıtsallık/Evidensiyellik". *Leyla Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yay. 409-420.

ASLAN DEMİR, Sema (2014). "Türkmencede eken". *Turkology and Linguistics, Éva Ágnes Csató Festschrift*. Demir, N. & Karakoç, B. & Menz, A. (eds.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay. 21-30.

ASLAN DEMİR, Sema (2016). *Görünüş Kategorisi Türkmençe Örneği*. Ankara: Grafiker Yay.

AYDEMİR, İ. Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yay.

BACANLI, Eyüp (2006). "Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/1: 35-47.

CORNILLIE, Bert (2009). "Evidentiality and Epistemic Modality: On the Close Relationship Between Two Different Categories". *Functions of Language* 16/1: 44-62.

- COŞKUN, M. Volkan (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- CSATÓ, Éva Ágnes (2000). "Turkish MIŞ- and İMIŞ- Items. Dimensions of a Functional Analysis". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 29-43.
- DE HAAN, Ferdinand (1999). "Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries". *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83-101.
- DEMİR, Nurettin (2003). "On imiş in Cypriot Turkish". *Turkic Languages* 7, 268-274.
- DEMİR, Nurettin (2012). "Türkçede Evidensiyel". *bilig* 62: 97-118.
- DWYER, Arienne (2000). "Direct and Indirect Experience in Salar". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 45-59.
- HİRİK, Seçil (2019). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- JOHANSON, Lars (2000). "Turkic Indirectives". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 61-87.
- JOHANSON, Lars (2003). "Evidentiality in Turkic". *Studies in Evidentiality*. Aikhenvald, A. Y. & Dixon, R. M. W. (eds.). Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2016). *Türkçede Görünüş* (Çev.: Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yay.
- KAHRAMAN, Cahit ve BOSNALI, Sonel (2017). "Türkçe ve Japoncada Kanıtsallık". *Söylem Filoloji Dergisi* 2/2: 293-313.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KILIÇ, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı. Ankara.
- KILIÇ, Filiz (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1: 68-113.
- KIRAL, Filiz (2000). "Reflections on -miş in Khalaj". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 89-101.
- LAZARD, Gilbert (2001). "On the Grammaticalization of Evidentiality". *Journal of Pragmatics* 33: 359-367.
- MEHMET, Gülsün (2012). "Delile Dayalılık ve Salar Türkçesinde Öge Cümlelerle Delillendirilmiş Dolaylılık". *Dil Araştırmaları* 11: 67-80.
- MENZ, Astrid (2000). "Indirectivity in Gagauz". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 103-114.
- ÖZTÜRK, Özge ve PAPAFRAGOU, Anna (2008). "The Acquisition of Evidentiality in Turkish". *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 14/1: 296-309.
- PALMER, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PLUNGIAN, V. A. (2010). "Types of Verbal Evidentiality Marking: an Overview". *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. Diewald, G. & Smirnova, E. (eds.). Berlin/ New York: Walter de Gruyter. 15-58.
- RENTZSCH, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- RIND-PAWLOWSKI, Monika (2014). "Text Types and Evidentiality in Dzungar Tuvan". *Turkic Languages* 18: 159-188.
- RUHİ, Şükriye, ZEYREK, Deniz ve OSAM, Necdet (1997). "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler". *Dilbilim Araştırmaları*. K. İmer vd. (Ed.). Ankara: Kebikeç Yay. 105-111.

- SAPAYEV, Qalandar (2009). *Hozirgi O'zbek Tili (Morfemika, So'z Yasalishi va Morfologiya)*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi TDPU.
- STRAUGHN, Christopher A. (2011). *Evidentiality in Uzbek and Kazakh*. Phd Dissertation. The University of Chicago. Chicago, Illinois.
- TUĞLACI, Gülşah (2019). “Kamtsallık Kategorisi Açısından -DI Biçimbirimi”. *Türkbilig* 38: 153-161.
- TURDIYEVA, K. ve AHMEDOVA, D. (2007). *O'zbek Tili*. Toshkent: Musiqa Nashriyoti.
- ÜŞENMEZ, Emek, BOLTABAYEV, Saidbek ve TUĞLACI, Gülşah (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kültür Sanat Yay.
- ÜZÜM, Melike (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜZÜM, Melike (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik Kısas-ı Enbiya Örneği*. İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler.
- VAN DER AUWERA, Johan & PLUNGIAN, V. A. (1998). “Modality's Semantic Map”. *Linguistic Typology* 2: 79-124.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*. Ankara: TDK Yay.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.